

Els topònims dels plànols parcel·laris vuitcentistes de les Illes Balears

Vicenç M. Rosselló i Verger

DOI: 10.2436/15.8040.01.295

Resum

El títol d'agrimensor o geòmetra, que la legislació de 1845 exigia per participar a la confecció dels "amillamientos" i llur acompanyament cartogràfic, no pressuposava cap tipus de capacitació lingüística. Els singulars i abundants materials que s'han conservat a Mallorca i Menorca corresponen als anys 1858-1864 i són plànols parcel·laris a escales detallades d'1/10.000, 1/7.500, 1/5.000 i, sobretot, 1/2.500. De tota manera la retolació no és abundosa perquè el disseny i la numeració de les parcel·les tenen la primacia.

L'estalvi dels delinents o escriptors repercuteix a la freqüent supressió d'articles o partícules i l'abreujament de mots (sant, santa, casa...). Al millor dels casos, el topògraf malda per donar-nos una transcripció fonètica, particularment envitricollada a la modalitat baleàrica del català oriental quant a les vocals àtones. En un moment exaltat de provincianisme i d'absència total de normativa ortogràfica catalana, hom es mou instintivament entre una tradició difusa i un castellanisme dubitant.

La majoria d'autors —o directors dels equips topograficoestadístics— eren catalanoparlants. Un únic castellanòfon (Pedro Moreno, andalús) venia de Catalunya i duia col·laboradors del Principat. Entre els mallorquins, culturalment acomplexats, hi havia un caracteritzat literat, Pere d'A. Peña, i alguns professionals de categoria com Miquel Sorà. Els productes d'uns i altres no denoten gaire diferència. La traducció castellana dels genèrics (huerto, camino, cantera, molino...) s'imposa i la transcripció amb "oïda" castellana (confusió de /b/ i /v/ per exemple) sovinteja més del que es podria esperar. La manca de coneixements etimològics i arxivístics va impedir la interpretació correcta de topònims opacs o difícils. Els mateixos cognoms que formen nombrosos antropotopònims no sempre s'escriuen igual. Tanmateix, el cabal toponímic té un alt interès i reflecteix la vigoria lingüística de l'època.

Entre 1857 i 1862 i com a conseqüència d'una llei estatal de 1845 i d'una R. O. del 25 de juliol de 1846, es va emprendre a les Illes una campanya de modernització fiscal fundada en la contribució territorial propugnada pels liberals progressistes. A diferència d'altres territoris de l'estat espanyol, els administradors d'Hisenda provincial —de més a més de les relacions de propietaris i propietats rústiques amb llur extensió, classificació i valor imposable— varen impulsar l'aixecament de plànols parcel·laris detallats, a escala 1/2.500, 1/5.000, 1/7.500 i 1/10.000, segons els casos. Tant els *amillamientos* (relacions estadístiques fiscals assimilables a un cadastre) com els plànols varen incorporar una regular informació toponímica, subjecta òbviament als usos habituals de l'administració emergent aleshores. Hem tingut ocasió d'estudiar minuciosament els plànols que es conserven (uns quants centenars de documents, ROSSELLÓ i ROTGER, 2011) des de diversos punts de vista, inclòs el lingüístic, que maldaré per resumir.

Els agrimensors

Cartografiar *ex novo* més de 5.000 km² a una escala detallada "topogràfica", va ser una tasca molt laboriosa en una època de tècniques encara ben llunyanes de la fotogrametria aèria o de qualsevol sistema de teledetecció. La peremptorietat dels terminis —gairebé sempre es tractava de dos anys que mai no foren suficients— va mobilitzar un autèntic exèrcit silenciós de geòmetres o agrimensors, oficials, peons, delinents, estadístics i escriptors. Els ajuntaments actuaren d'ofici i varen contractar empreses —sovint unipersonals— al cap de les quals solia figurar un agrimensor titulat. Encara que podia haver-hi hagut moltes persones interposades, he atribuït en principi la "responsabilitat lingüística" als directors dels

respectius treballs. És obvi que si eren externs o “forasters” s’havien d’enfrontar a dificultats majors per “sentir”, interpretar o transcriure els topònims d’un català dialectal amb peculiaritats acusades. Això ens incita a fer una prosopografia dels principals agrimensors.

Pedro Moreno y Ramírez (1819- post 1892), un agrimensor andalús de Porcuna, havia fet les primeres armes a la província de Barcelona i va topografiar la meitat de l’illa de Mallorca, suplantant, de vegades, alguns topògrafs locals. A banda que ell ja devia mastegar el català, duia al seu equip un agrimensor català, Joan Rusiñol, responsable de la major part dels seus plànols. Alguns, els signa expressament aquest.

Pere d’Alcàntara Peña i Nicolau (1823-1906), mallorquí de Ciutat, advocat i *maestro de obras militares*, era un personatge polifacètic que contribuï a la renaixença literària illenca. El programa presentat per aixecar la planimetria i recopilar l’estadística territorial del partit judicial de Manacor era impressionant i covava un projecte de geografia total. Fet i fet, va elaborar els plànols de set termes municipals (745 km²) comptant amb tres o quatre colles on figuraven diversos agrimensors principatins. La delineació uniforme i, per tant, l’escriptura dels topònims sembla comesa personal d’en Peña.

Miquel Sorà signava sempre com a titulat per l’Academia de San Fernando i té al seu haver l’aixecament íntegre de tots els termes de Menorca (gairebé 700 km²) i dotze de Mallorca (530 km²), de vegades en col·laboració. No hem pogut aclarir encara la seva biografia, ni tan sols amb seguretat el seu segon cognom (ROSSELLÓ i ROTGER, 2011). Com a tècnic era home ben acreditat i la seva metododolgia, correcta i rigorosa. A banda d’alguns arquitectes que també elaboraren plànols municipals, cal esmentar un canador de poble, titulat, però en grau menor, Gaspar Mas i Miralles (1817-1884), *Comelles* de malnom, que va aixecar el plànol de Montuïri, el seu poble.

El tractament toponímic

A manca de reglamentació coneguda, la presència escrita dels topònims sobre el plànol era sotmesa a una evident contingència. Per una part comandava l’escala i, per l’altra, el grau de parcel·lació. Tot i que els espais de minifundi solien expressar-se a gran escala, la traça cadastral i la numeració de les parcel·les descartaven la possibilitat de rotulació. En un altre sentit influïa el cos de la lletra i, lògicament, la decisió del agrimensor i/o del delineant. Cal avançar que l’escassetat o economia s’explica amb la referència sempre possible a l’*amillaramiento* on figura la nomenclatura de totes les propietats.

Aspectes morfològics

La diglòssia mental, en part juridicoadministrativa, indueix a traduir mants genèrics¹ i hagiònims, p.e., *Puerto*, *Lazareto*, *Monte* (en sentit forestal) de la Victoria, *Monte de S. Martín*, *Cabo de Pinar* (Rusiñol, Alcúdia); *huertos* i *Casas de los hortelanos* de Llodrà, *Camino de Artá*, *Molino de Son Sifra*, *Cueva redonda*, *Monte de la Torre*, *San Lorenzo* (Peña, Manacor), *San Nicolas* (Sorà, Alaior), *San Agustín* (Sorà, es Mercadal), *Prados del Rey* (Moreno, sa Pobla), *Valle de San Vicente* (Moreno, Pollença), *Tierras del Comun* (Moreno, Santa Eugènia), *Monte S. Miguel* [sic] (Mas, Montuïri). No podem trobar estranys els híbrids del tipus: *Forn del Vidrio* (Moreno, Establiments), *Torrente de la cueba den Gayá* (Peña, Manacor), *Higuera de Panchirat* (Peña, Petra), *Barranco den Fideu* (Sorà, Ferreries).

¹ De més a més dels encapçalaments, sempre figuren en castellà *Seccion*, *Norte magnético*, *metros*, *Telégrafo*, *camino*, *cantera*...

Pel que fa a l'article, els nostres agrimensors vacil·laven entre la tradició documental de la forma literària i el "tipisme" de la forma predominant derivada d'IPSE. Sorà transcrivía al mateix full (Alaior) *La Cova* i *S'Artiga, Sagrava*. Peña a Manacor sembla respectar arcaïsmes: *Coma del Hereu, La Torre, La Canova...*, però prefereix *Sa Cabana, Sa Royal* [sa Reial], *Savall*, etc. A Montuïri, Gaspar Mas escrivia *Sa torra, La Canova* i *Coll de la Grava*. Sureda a Puigpunyent mesclava *sa* i *la* i, curiosament, apuntava *Al Grau* [es Grau] i *Al Racho* [es Ratxo]. L'article personal *en, na* gairebé sempre surt aglutinat, especialment als freqüentíssims *son* (<ço d'en) i *can* (<casa d'en) avantposats a un nom personal. No era gaire fàcil que un agrimensor principatí (Moreno o un seu subordinat) entengués que *Son Apats* (Campanet) havia d'escriure's *So na Pacs*; en canvi, en Peña sí que posava *Sos Ferrés* [Sos Ferrers], *Sos Llagats* [Llegats o Lligats] quan se'ls va trobar a Manacor. Els agrimensors o escriptors mallorquins generalment ho entenien millor (*Huerto den Biel, Na Batlesa*, Peña, Manacor) que no els continentals, no habituats a aquest ús. Moreno arribà a escriure *Samanté de nas Colana!* (Santanyí) [sementer de na Escolana].

Aspectes ortogràfics

Quant al vocalisme, ensopeguem amb un problema generalitzat, la mala distinció entre les *-a-* i *-e-* àtones, com a la resta del català oriental. Als plànols manacorins d'en Peña verifiquem la coincidència de *Son Amengual* i *Son Amangualet*. *Son Amer* i *Son Amaret, Son Parato* i *Sos Peretos, el Rafalot* i *El Refal*. Sovintegen més les substitucions d'*e* per *a*: *Son Parot, Son Pera Andreu, Can Bialet*, etc. A Son Cervera el mestre escriu *Astapá* [s'Estepar]. Òbviament l'equip de Moreno participava de les mateixes vacil·lacions: *Teló de Gabellí, Son Batla* (Lloseta), com en Sorà: *Llempi* i *Son Parot* (Maria), *Puigmano* (Alaior), *Suestrá* [s'Ullastrar] (Maó), com en Gaspar Mas, *Sa Torra* (Montuïri).

La indiferenciació de *-o-* i *-u-* àtones és general a Menorca i Sóller, encara que hi ha excepcions en altres indrets. Aquest fenomen ens permet inferir sovint la participació de tècnics del Principat (immergits als hàbits fonètics del dialecte central que també confon) que en uns casos aplicaven la *seva* fonètica i, en d'altres, exercien d'ultracorrectes. Són exemple dels primers: *Gumera, Llubets* (Rusiñol, Lluçmajor), *Cas Concus* (Moreno, Felanitx); dels segons, topem amb *Son Soreda* (Felanitx).²

A banda de la caiguda freqüent de l'*a* final dels mots esdrúixols acabats en *-ia*, com *Sa Sini* (Peña, Manacor), predominen les *-as* plurals (d'un clar arcaïsmes ortogràfic): *Son Artigas, Casas Novas, Conias* [Conilles], *Sas Toltas* (Peña, Manacor); *Casellas* (Moreno, Campanet), *Sas Comunas* (Moreno, Campos); *Sas Rotas, Can Moragas* (Sorà, Santa Maria), *Tres Alcarias*,³ *Tabernas* (Sorà, Ciutadella), *Ferrerias*. Un mateix autor, però, pot assumir solucions contradictòries, sobretot en tractar-se d'antropònims.

El consonantisme mostra moltes més irregularitats o variacions. La confusió de la *-b-* bilabial amb la *-v-* labiodental era absolutament inaudita a les Illes abans de mitjan segle XX. Per això, el trobar la grafia trabucada en un o l'altre sentit delata la intervenció de persones alienes castellanòfones o catalanòfones del dialecte central. Com que el fenomen afecta en major o menor mesura gairebé tots els productes, hom sospita la presència de molts operaris de "fora Mallorca" o Menorca. Als plànols d'en Peña, amb prou feines hi ha un cas ja esmentat de confusió —*cueba*, castellanisme—, però, als de Moreno o Rusiñol (que solien

² Altrament, són indicis d'inaptesa auditiva: *Augeró* [Ullaró] (Moreno, Campanet), *Son Tonimé* [Son Toni Amer] (Campos), *Can Bruguera* (Campos; a Mallorca el cognom sempre és Burguera), *Graeta* (Esporles) [de s'Esgleieta > s'Esgreieta], *Binilegan* [Binilegant] (Lluçmajor)...

³ Pronunciat ses Truqueries.

treballar junts) sovintegen: *b~v* a *el Berge* [es Verger] (Esporles), *Son Salvador* (Felanitx), *Sa Trabaséra* i *Son Bantura* [Ventura] (sa Pobla); *v~b* a *Viniatria* (Alcúdia), *Viniatró* (Campanet), *Son Navot* (Marratxí). Sorà o els seus adlàters, adesiara, també hi cauen: *Garroba* (Maó), *Esvech Nou* [es Bec Nou] i *Viniach* (Alaior).

Un tret del català oriental, l'emmudiment de la *-r* final explica grafies com *abaurado*, *amado* [Amador], *el Fanga* [es Fangar], *Bellvé*, *Son Cabré*, *Pou colomé*, *Son Solé*, *Punta den Amé...* als mapes d'en Peña —als que intervingueren agrimensors principatins— i a molts d'altres. Moreno posa *Son Forné* (Búger), *Sementé de Selva* (Campanet) i G. Mas, *Son Castañe*, *Son Barange*, *Son Vaque* i *Son Pasto* (Montuïri). Miquel Sorà sol esser més respectuós.

La distinció ortogràfica entre alveolars fricatives sonora i sorda depassava els hàbits dels nostres geòmetres que no empraven mai o quasi mai la grafia *-ss-* ni *-ç-*. En Peña escriu *Aubocasa*, *Na Basa*, *Els Basons* [es Bessons], *Can Marsal*, *Son Pusa*; ara tenim per incorrectes *Santa Sirga* [Cirga], *Son Masiá* [Macià], *Son Sayart* [Cellard], on la *-c-* ha passat a *-s-*. És el mateix cas de Moreno i els seus: *Basa*, *s'Erisal* (Costitx), *la Llapasa* (Llucmajor), etc. Per contra, els més cultes Sorà i Sureda, poden consignar *S'Arbossa* (vora *s'Erbosá*, Santa Maria del Camí), *Es Fornassons*, *Son Rebassa* (Selva) i *Es Bassol* (Puigpunyent).

Pel que fa a les palatals, els agrimensors poques vegades apel·len a l'ús de la *-ch-* castellana. En Peña escriu excepcionalment *Son Gancho* i *Son Mancho* (Manacor); Moreno aporta *Son Catcho* (Búger), *Son Sichas* (Llubí), però en general dóna solucions més correctes. A. Sureda ens oferiria *Al Racho* (Puigpunyent). En Miquel Sorà de vegades dubta per expressar la [tʃ] palatal africada sorda: *Binichica* i *Biniperachet* (Maó), *Binichens* i *Binixens* (Alaior), *Son Xich* (Santa Maria), *Terra Rotja* (Ferrerries). El tàndem Moreno-Rusiñol —no gaire mirat en conjunt— sol sortir-se'n millor: *Son Puig* (sa Pobla), *Son Xotano* (Sencelles), *Son Xala* (Campos), *Mas Roig* [es Marroig] (Llucmajor), *Son Rotx* (Campanet) i *Son Baixella* [Maixella] (Esporles). La palatal sonora [ʎ] que sovint es ioditza al dialecte baleàric és transcrita gairebé arreu com a *-y-*: *Can Cabay* [Cabell], *Can Rayó* [Ralló], *Son Rondaya* (Peña, Manacor). S'en diferencia Moreno que opta sovint per eliminar la iod: *Leá* [Laia(r)], *Moreó*, *Son Reó* (Sencelles), *Can Roseó* (Establiments). Miquel Sorà, en canvi, respecta la *-ll-* a l'adjectiu *Vell*, *Vella*; un seu cas curiós és *Sober Vell* (Ferrerries), pronunciat “subvevi” i que deriva de ‘s'alberg vell’. El mateix autor culte consigna, tanmateix, *Suestrá*, ja esmentat, i al plànol de sa Pobla, Moreno posa *Hualets*, així com va sentir es Ullalets.

Una altra cosa és la transcripció de la [j] semivocàlica: *Can Perayra* (Peña, Manacor), *Son Boyvas*, *Almudayne* (Mas, Montuïri), *Son Blay* (Moreno, Muro). M. Sorà, as Mercadal, en dóna una de freda i una de calenta: *Binidonaire*, *Binifailla* ↔ *S'Alayró*, *Albayde...* A banda resten les *-i-* etimològiques de sa Reial i sa Talaia que en Peña transcriu *Sa Rayal* i *Sa Telaya*.

La *-l-* d'Albocàsser és escrita *Aubocasa* per en Peña, com de fet era i és pronunciada; el mateix s'esdevé a *Aubarca* (Artà). El diftong *-au-* pot esdevenir *-o-* i fins i tot *-u-*: *Torrabet > Torrubet Vell* (Sorà, Alaior); *Albertí > Rafal de Ubertí* (Moreno, Búger). Tanmateix, la majoria de solucions són més cultes o conservadores: *Son Albertí* (Moreno, Llucmajor), *Alcaidus* (Sorà, Alaior), *Son Alcaina* (Moreno, Sineu), *Alcudiarróm* (Peña, Vilafranca de Bonany), *Alqueria Blanca* (Moreno, Llubí; Sorà, Ferrerries)... Finalment, [ɲ] sol expressar-se amb el signe castellà *-ñ-*, si no es reduplica per “mala consciència”: *Cas Señoret*, *Can Caramañy*, *Son Estrañy*, *Santañy*, exemples tots de mestre Peña.⁴

L'arcaisme s'imposa, de vegades, a la *-c* final. És el cas d'en Peña: *El Bosch*, *Son Sureda Rich*, *Lluchamar* i de la colla d'en Moreno: *Can Peu Blanch* (sa Pobla), *Valle de Cuxach*

⁴ Sempre va signar “oficialment” com P. d'A. Peña. Només gosa escriure *Penya* en algunes composicions versificades. Un prócer de la Renaixença!

(Pollença); d'en Sorà: *Son Xich*, *Son Lluch* (Santa Maria), *Lloch Nou*, *Viniach* (Alaior), etc. Ni cal dir que l'accentuació —ben escassa i, de vegades, diacrítica— s'aplicava a la castellana; mai no trobem accents greus ni tampoc dièresis. I els apòstrofs són ben rars.

Conclusió: entre la transcripció fonètica i el cultisme

La vida quotidiana de les Illes a mitjan segle XIX, absolutament monolingüe quant al registre oral, es reflectia difícilment a l'àmbit escrit i “oficial”, dominat per l'avassalladora empenta de la novella administració provincial. Hi contribuïa, de més a més, una consciència lingüística més tost feble. El patrimoni toponímic, però, era ben viu i gairebé intacte, encara que la seva fixació mancava de regles. Els agrimensors hagueren de seguir una tradició —desconeguda per la majoria— o elaborar-se el propi mètode.

Els autors dels plànols estudiats pertanyen a categories diverses des del punt de vista professional: arquitectes, geòmetres —titulats a l'Acadèmia de San Fernando de Madrid, l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona o a la de Sant Carles de València—, un mestre d'obres militars i un canador de titulació local. Llur grau de capacitació lingüística, tot i que el nivell tècnic implicava més cultura, tenia poc a veure amb els resultats documentats. Altrament, cal tenir en compte l'origen dels agrimensors, un d'ells, andalús, i d'altres catalanòfons del dialecte central i la resta, illencs.

Comptat i debatut, tots s'enfronten —conscientment o utilitària?— a un problema ardu: fidelitat vs. ortografia. La fidelitat exigeix bona oïda i intel·lecció i en això els agrimensors mallorquins tenien avantatge. He pogut detectar la participació principatina amb dos reactius, la *no* distinció *b/v* i la confusió de les *-o-* i *-u-* àtones. Els illencs, per un altre costat, manegen millor els articles *es/el*, *sa/la* i l'article personal *en/na*.

Una escala de “qualitat lingüística” ens dona sorpreses. Al davant hi van n'Antoni Sureda, arquitecte i en Miquel Sorà, geòmetra diplomada a San Fernando. Són els únics que adesiara usen la *-ss-* sorda. El primer adopta una ortografia erudita, més pròpia d'un lletraferit que d'un tècnic (*Son Ganxo*, *Sas Rotas*). Sorà, en canvi, acurat en general, potser s'ajudava de subordinats catalans (*Can Millu*). A Menorca, ho sabem del cert: un Rafael Cañadó signa sovint els productes i potser és el responsable dels detalls vuitcentistes com les terminacions en *-ch* i *-as* femenins plurals.

El binomi Pedro Moreno-Joan Rusiñol —que no exclouïa d'altres cooperadors mallorquins i catalans—, el podem situar en segona posició quant a la fidelitat, no sempre aconseguida, del repertori toponímic. L'oïda acostumada a la fonètica del Principat, però, de vegades no arriba a captar els matisos de la pronúncia mallorquina poc articulada.

D'en Pere d'A. Peña —literat premiat quatre vegades als Jocs florals de Barcelona— n'hauríem esperat més. Amb una mentalitat diglòssica, dimiteix d'una coherència ortogràfica —i això, que sabia llatí!—, sense renunciar a l'autenticitat.⁵ Si capta, per una part, la saba popular, per l'altra, actua com un funcionari. El canador Gaspar Mas, meritori com a mapista, devia ser semianalfabet; fa vertaderes transcripcions fonètiques, però sotmeses a un mòdul castellà.

Tot plegat ens mostra un quadre respectuós, però inhàbil. Les brigades topogràfiques que engirgolaren a principi de segle XX els primers mapes topogràfics oficials no ho milloraren.

⁵ A Son Cervera sembla adoptar dos registres. Al mapa general (1/10.000) es mostra més popular o autèntic; als plànols seccionals (1/2.500), més culte. Aquesta dualitat podria ser més deguda a les presses que no a una premeditació.

Bibliografia

- NADAL, Francesc; URTEAGA, Luis; MURO, José Ignacio (2006) *El territori dels geòmetres. Cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*. Barcelona, Diputació de Barcelona. 255 pp.
- ROSSELLÓ, Vicenç M.; ROTGER, Francesca (2011) *Agrimensors i plànols parcel·laris a les Illes Balears (1857-1862)*. Palma, Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat. 256 pp.

Vicenç M. Rosselló i Verger
Universitat de València
vicent.rossello@uv.es